

100 éve született Ottlik Géza

Ideje van

A „Továbbélők” kézirat- és kiadástörténetéről

Nagyjából közismert, és legenda tárgya, hogy Ottlik Géza – e hónapban emlékezünk meg születésének századik évfordulójáról – nem szándékozta nyilvánosság elé bocsátani az „Iskola a határon” című regénye első, a megírásakor befejezettnek hitt szövegváltozatát. A mű öt évtizeddel később mégis megjelent. Előbb a Holmi folyóirat, majd nem sokkal utána a pécsi Jelenkor Kiadó is kinyomtatta a szerző hagyatékában fennmaradt kéziratot, amely az átdolgozási szándék nyomait viselte magán. A vitáktól és méltatlan vádaskodásoktól sem mentes Ottlik-recepció felhorkant erre a valóban váratlan fordulatra. Már mindenki elkönyvelte, hogy ez a legenda-alapozó manuscriptum egy kéziratár mélyén sárguló filológusi csemege marad, s akkor váratlanul népszerű olvasmány, utánnyomott, sikergyánús kiadvány vált belőle.

Ottlik Géza már írói pályája legelején, a harmincas években, aztán a negyvenes évek első felében, többször is nekirugaszkodott, hogy kősze-gi katonaiskolai élményeit irodalmi formába öntse. Mindegyik ifjúkori, félretett kísérletében így vagy úgy szerepel gyermekora legnagyobb élménye, a cögeráj. A félbehagyott, kiadásra természetesen soha sem került, de azért gondosan megőrzött előzmények után a negyvenes évek második felében, római tartózkodása idején fogott bele, hogy megírja végre határszéli iskolaélményeit. Annak rendje szerint leadta késznek hitt művét a Franklin Kiadónak, ahol Czibor János és Schöpflin Aladár kedvező lektori véleménye (1) alapján kiadták volna az addig kötet nélküli prózairó regényét. Ottlik azonban visszavette a kéziratot. (2) A 89 nagyalakú, sűrűn gépelt kéziratoldalból a modern magyar irodalom talán legnagyobb legendája nőtt ki. Az olvasók csak egy évtizeddel később, 1959 végén vehették kezükbe a katonaiskolai könyvet, a borítóján akkor mulatságosan és a szerző szándéka ellenére „diákregeynek” titulált művet. A „To-

vábbélők” címet viselő ös-változat, a tulajdonképpeni legendaképző kézirat soha nem látott volna nyomdafestéket, ha szerzője halála, s különösen a „Buda” kiadása után nem lángolt volna föl a vita az írói életmű jelentőségéről (3), s nem hangzottak volna el olyan vádak, melyek a klasszicizálódott „Iskola a határon” szerzőségét is megkérdőjelezték, magyarán – és brutálisan – plágiummal vádolták Ottlikot. (4)

A zavaros és mindenképp méltatlan vádaskodás megértése érdekében vissza kell hátrálnunk egy-két évtizedet. A kései Kádár-kor pangó irodalmi életében a hamisságokat értéké felstilizáló kritikus gyakorlat elleni dac hatására Ottlik személye és addig ismert életműve hódolat és rajongás tárgya lett. Huszonkilenc fiatal író köszöntötte a Mozgó Világ folyóirat hasábjain (5) és Esterházy Péter szerzetesi fegyelemmel kézírással lemásolta az akkor már elhiresült regény teljes szövegét egy rajzlapra. Az ifjú írónemzedék fejét – és jelképesen zászlót – hajtott kedves szerzője, mondhatni titkos nagyvezére előtt annak 70. születésnapján. Mindenki nagy várakozással tekintett az iskola-regény folytatása, a „Buda”

elé, amelyről a nyolcvanas években úgy hírlített, hogy a mester folyamatosan dolgozik rajta. Ottlik Géza 1990 októberében meghalt, és a várva várt második számú nagy mű egyáltalán nem lett készen.

Az író jogutódának, *Lengyel Péter*nek hosszas filológusi és szöveggondozói munkájára volt szükség, hogy a „Buda”, mint regény 1993-ban végre megjelenhessen. (6) Az első részpublikációk (7) még sikert arattak, tovább csigázták a második remekmű iránti felfokozott várakozást, ám ez a kegyelmi időszak a teljes szöveg kinyomtatása után úgyszólván azonnal véget ért. Előbb *Lengyel* filológusi munkálkodását érte támadás (8), majd a regény kritikai visszhangja (9) jelezte, vége az író iránt érzett áhitat korszakának. Ez még többé-kevésbé helyénvaló volt, hiszen a túlzó rajongás éppúgy nehezítője a művek hiteles befogadásának, mint az agyonhallgatás vagy a méltánytalan ideológiai alapú elítélés (korábban mindkétben volt *Ottlik*knak része). A „Buda” elemzői közül talán *Ács Margit* érzett rá a legpontosabban, mi

az oka ennek az irodalmi trónfosztásnak. „Miért válik le ma már a posztmodern irányzat *Ottlik*kről? Részben azért, mert ez az irányzat nemhogy legitimitást nyert, egyenesen akadémiázmussá vált. Nincs szüksége ösapára se, totemre se. (...) Attól tartok, mindössze ez a triviális ok és az ennél is triviálisabb divat-visszahatás vezetett a fanyalgáshoz, s nem is az, hogy felismerték *Ottlik* írásmódjában az övékétől való lényegbeli különbséget: tehát hogy ő még munkahipotézisként sem zárta ki a valóság konvencionális értelemben vett létezését és az írói redukcióból az egész birtokbavételének az esélyét.” (10)

Már a „Buda” körüli szellemi csinnadratta jelezte, hogy itt többről is, másról is van szó, mint egy várva várt új könyv eltérő értelmezési módjairól. *Lengyel Péter* szöveggondozói munkáját is bírálatok ér-

ték, ám amit a helyénvalóan éber filológusok (11) fel tudtak mutatni hibaként, az nem több, mint egy hasonló terjedelmű szépirodalmi mű kiadása során keletkező hiányosságok és elvétések gyűjteménye. Persze, egy posztumusz kiadvány a szokásosnál is fokozottabb gondosságot, aprólékosabb munkálkodást igényel. Ám *Ottlik* irodalmi „helyezési számának leszállítása” (12) nem a szövegközlés vélt vagy valódi hibái miatt ment végbe. Korábbi hívei közül néhányan úgy gondolták, más baj is van, nem csupán esztétikai. *Kukorelly Endre* már 1993-ban, közvetlenül a „Buda” megjelenése után hangot adott annak a „régii hiedelmének”, hogy az „Iskola a határon” némely részei *Orley István* tollából valók. Magyarán: *Ottlik* plagizált. Még brutálisabban: lopott. (13)

Erre a hiedelemre épült *Mohai V. Lajos* írása, (14) aki egész kis teóriát költött *Kukorelly* tévedése köré. Évekkel korábban még „zsúfolt kincstárnak” nevezve dicsérte a „Budá”-t, (15) bő fél évtizeddel később már mindenféle bizonyíték nélkül kezdett vádas-

kodásba, érzékeltetve, hogy a posztumusz regény állítólagos gyöngéi a remekműként tisztelt „Iskola a határon”-ra is kétes árnyat vetnek. Nem állítja, csak sejteti, ha a végén nem jött össze az újabb irodalmi bravúr, miért sikerült volna korábban? Köszönet és hála ezért a rosszra törő, mégis jót művelő mefisztói ballépésért *Mohainak*. Csacska plágiumvádja nélkül ma nem olvashatnánk nyomtatásban a „Továbbélők”-et.

Ottlik irodalmi hagyatékának örököse, *Lengyel Péter* úgy látta jónak, ha a vádaskodás cáfolatául nyilvánosság elé bocsátja ezt az ös-változatot. A „Továbbélők” ötvenévnnyi lappangás után 1999-ben kétszer is megjelent. (16) A folyóiratbeli közlés még csak meglepte az irodalmi közvéleményt, a kötetváltozatnak már könyvúj-donságot megillető visszhangja támadt. Felmerült az a kérdés is, joga volt-e a ha-

gyaték örökösének a szerző eredeti szándéka ellenére kiadatni a kéziratot. Még ennél is fontosabb azonban az a kérdés, meggyőződte-e bárkit is a hiób-hírek felröppenői közül arról, hogy tényleg Ottlik Géza írta az „Iskola a határon”-t.

Mielőtt azonban bármiféle választ adnánk a kérdésekre, tisztázzuk, milyen regény is a „Továbbélők” – az „Iskola a határon” nélkül. Megáll-e önállóan is az utókor ítélszéke előtt? Mond-e valamit eredeti művoltában, a nagyregény auráját nélkülözve a kései olvasónak? Röviden válaszolva: olykor kevesebb, olykor több, mint a későbbi nagyregény. Mindenképpen teljes értékű mű, nem korai ujjgyakorlat, nem is buzgó irodalmárok öslelete. Csírájában benne van minden az évtizeddel későbbi, mintegy négyszeres terjedelmű, immár klasszicizálódott, agyonelemzett prózai mű alkotórészeiből. A „Továbbélők”-ben még a gyermekalakok az igazán félelmetesek, nincs igazi rálátásunk az életet mintázó katonai nevelési gépezet rettenetére. Merényiek rémuralma a felnőtt társadalom, a későbbi civil élet működését modellezi. Itt még nincs „könyöktér”, a belső szabadságnak az a parányi darabkája, amely segít átvészelné a legzordabb történelmi periódusokat is. Ugyanakkor azt sugallja, elég a közösségből eltávolítani a basáskodó, önhatalmukba beleszerelmesedő alakokat, máris jobb lesz minden, s még a katonaiskola fegyvelme is elviselhetővé válik.

A „Továbbélők” ép és egész regénynek tűnik (mint később látni fogjuk, mégsem az). Mégis helyénvaló *Szabolcs Imre* kritikai megállapítása: „a gyökeret a virág minősíti, az ösváltozat igazi értékét pedig a belőle kinövő remekmű, az Iskola a határon adja.” (17) Mások önálló, eredeti regénynek minősítik a váratlanul megjelentetett ifjúkori Ottlik-opuszt. „Nem remekmű, de bármelyik prózaíró szégyenkezés nélkül vállalhatná.” Így vélekedik róla *Mészáros Sándor*, aki még egy igen lényeges megállapítást tesz. „Ha egyszer (bármilyen okból!) fennmaradt a kézirat, akkor azt lehetőleg minél teljesebben ki kell adni. (...) Ez a minimum – ugyanis nincs számottevő elvi ok vagy érv az ellenkezőjére.” (18)

Úgy látszik, mégis van. Legalábbis *Németh Gábor* szerint. Míg a „Továbbélők”-et méltató irodalomkritikai befogadás *N. Pál József* (19) és *Olasz Sándor* (20) személyében, illetve bírálatában magától értetődőnek vette a kézirat kiadását, Németh a regényről írott dolgozatának mindjárt az első mondatában sietve leszögezi: „A könyv, amelyről kritikát kellene írom, nem létezik.” (21) Nem is erőlteti, hogy magáról a műről mondjon véleményt. Szerinte az nincs, s igencsak bárdolatlan, Ottlik végakarátán erőszakot tevő jogutódi cselekedet volt a kézirat bármi ok miatti közreadása. Fojtottan ironizáló cikke említésre sem volna méltó, ha már-már írója szándéka ellenére föl nem vetné azokat a szöveggondozási problémákat, melyekkel a kiadás során szembe kellett néznünk. (A többes szám itt nem a tudományoskodó stílus pluralis majestatisa, *Réz Pállal*, a Holmi főszerkesztőjével közösen készítettük elő folyóirat-közlésre a Lengyel Péter által rendelkezésünkre bocsátott anyagot, s az ekként létrehozott alapszöveg – az első közlés sajtóhibáinak kijavítása után – került a Jelenkor Kiadóhoz.) Mint a két kiadás szöveggondozójának, nem tartozott hatáskörömbé magáról a kiadás megtörténéséről vagy meg nem történéséről dönteni. Ez a hagyatéki örökös joga volt, s ő a fentebb ismertetett indokok alapján szorgalmazta a kézirat kinyomtatását, s kért fel engem mint Ottlik életművének kutatóját az általam akkor már olvasott mű sajtó alá rendezésére. A regényt későbbi könyv alakban megjelentető kiadó vezetőjére, *Csordás Gáborra* sem kellett ráerőltetni semmit, kapva kapott Lengyel Péter ajánlatán, és örömmel vállalta az irodalmi szenzációnak ígérkező „Továbbélők” kötetkiadását. Az első nyomtatás mind egy szálig el is fogott.

Az irodalmi közvélemény helyesléssel nyugtázta az „Iskola a határon” előzményének megjelentetését. Akármint vélekedik is Németh Gábor a dologról, igenis megessett már olyasmiről az irodalom története során, hogy elveszettek hitt vagy hagyományokban fennmaradt kézirat a szerző szándéka ellenére nyomdafestéket látott. Az

„Urfaust” például *Goethe* egyik tisztelőjének kéziratos másolatában maradt az utókorra, alkalmasint a kegyelmes úr kifejezett szándéka ellenére. (22)

A szöveg gondozás során szembe kellett nézni azzal a nehézséggel, hogy a „Továbbélők” kézirata az átdolgozás nyomait viselte. Ottlik, miután visszavette a Franklintól a gépiratot, még abban a hitben élve, hogy ezt a munkáját dolgozza át, s nem egy újabbnak az előmunkáit kezdi meg, nekilátott, hogy változtatásokat végezzen. Azután félretette, majd amikor újra elővette, már egy újabb, sokkal nagyobb szabású és terjedelmű regény körvonalai bontakoztak ki előtte, így további javításokat már nem hajtott végre benne. Több év, mintegy fél évtized választja el egymástól a két művét. A „Továbbélők” javíthatóságát úgy 1950 táján abba hagyhatta, a sematizmus éveiben amúgy is teljesen reménytelen lett volna a kiadása. Nagyjából 1955-ben, Gödöllőről Budapestre költözésekor merült föl újra a lehetőség, hogy a műfordítói robot évei után megint prózát írjon, most már végre belefogjon abba, amire régóta készült, a katonaiskolai élmény végső formába öntésére. Az ősváltozat szövegének helyreállításakor tehát el kellett vonatkoztatni mindenféle, már a későbbi műre utaló változtatástól, amennyire lehetséges volt, az 1949-es állapotába kellett hozni a kéziratot.

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány egykori, igen kopott dossziéjára nem Ottlik keze vonásával van felírva a regény címe. Idegen kéz ceruzával írta rá az első kézirattoldal tetejére is a szerző nevét és a mű címét. *Czibor János* lektori jelentésében (23) magyartalannak ítélte a valóban szokatlan szóösszetételt, más címet javasolt a szerzőnek. Ottlik kísérletezett más címekekkel is. Ízelgette „Az élve maradókat”-at, sőt, még angolra és franciára is lefordította magának ezt a címváltozatot, de a megjelenés elmaradása miatt nem foglalkozott később ezzel a problémával.

A 89 géppel számozott, majd később valamilyen okból kézzel átszámozott gépirat két példányban létezik. (24) Az alábbi megállapításaink mind az első példányra vonatkoznak. Azt tekintettük alapszöveg-

nek, mert a másodpéldány egyrészt hiányos, másrészt a kézírás jellegéből kiolvashatóan későbbi javításokat tartalmaz, melyek már az „Iskola a határon” előmunkáitaira utalnak.

Az alapul vett első példányon kétféle javítás nyomai láthatók:

- szürke grafitceruzás törlések és beírások;
- zöld tintával végzett törlések és pótlások.

A műveletek mindkét esetben vitathatatlanul Ottlik Géza kezétől származtak. Teljes biztonsággal megállapítható, hogy a grafitceruzás javítások a korábbiak, mert az író már a szöveg gépelése közben húzott és javított ezzel a módszerrel, ismétléseket, gyatrának tetsző fogalmazásmódokat törölt ki ceruzával.

Munkánk közben bele kellett helyezkednünk Ottlik 1948-as írói szándékába. A „Továbbélők” egykori állapotát kellett helyreállítanunk, elvetve minden, az „Iskola a határon” számára elvégzett változtatást. Ezért a korai regénytestet jelentékenyen sértő hosszabb írói törléseket nem vettünk figyelembe, mert azok – nézetünk szerint – már a későbbi mű előmunkálatai közé tartoznak, és csonkították volna az ősváltozat szövegtestét. A beírt, általában mindig rövid toldásokat azonban elfogadtuk, mert jellegükből kikövetkeztethető volt, hogy még az eredetileg kiadásra szánt művet akarják finomítani vagy gazdagítani.

A másodpéldányon átvezetett javítások nem mindenben egyeznek meg az első példányéival. Ezeket – már csupán a kézirat hiányossága miatt – nem vettük, nem vehettük figyelembe. Érdekeség viszont, hogy Ottlik később időnként címekeket adott az egyébként csak sorszámmal jelölt fejezeteknek.

Első rész (1923) = Féltreértések 1923-ban

1 = (Damjáni a Lágymányoson)

3 = (A hálóterem)

4 = (Szebek Miklós)

5 = (Apagyi)

6 = (Szebek szökése)

7 = (Sár és hó)

Második rész (1926)

1 = (Ereklye?)

2 = (Húsvét előtt)

Igen tanulságosak Ottlik első szándékú törlései, melyeket alapelveink értelmében

mi sem vehettünk figyelembe a „Tovább-élők” szövegének rekonstrukciójánál. Nézzünk néhány érdekes példát arra nézve, mit törölt ki az író az eredeti szövegből. (Az idézetek előtti jelölések a regény első kötetkiadásának oldal- és sorszámára vonatkoznak.)

(10:11) „Attól félt, hogy nyomorúságos módon ráerőszakolnak majd egyetlen szerepet a lehetséges korlátlanul sokféle szerep közül, s méghozzá egy egészen elnyitelen szerepet, a tolvajt. Utált minden ilyen felületes és hazug általánosítást, s még jobban rettegett attól, hogy bármiféle kapcsolatba kerüljön avval a korlátozott és savanyú társasággal, amely úgy látszik az emberi társadalmat alkotta.

Úgy látszik azonban, aki megsérti a törvényüket, ezzel máris menthetetlenül közéjük keveredik.”

Damjáni, akire e-zek a sorok vonatkoznak, fél belekeveredni korlátozott társadalmi látszatokba. Évtizeddel később, másik főszereplőjét, Medvét úgy jellemzi, mint aki megadja a társadalomnak, ami a társadalomé, hogy azután békén hagyják őt belső szabadságában.

„Engedelmeskedni sokkal könnyebb. (...) Kényelmes volt szót fogadni és szinte jölessett kipróbálnia rendszeren a gyakorlatokat. Nem fenyegette az, hogy félrevezető lesz a viselkedése, hiszen nem láták.

Már rég nem a szégyenkezés tartotta őt vissza a buzgó engedelmisség látszatától, hanem csak az öntudatlan irtózása a hazug magatartástól, a hamisságtól, amikbe amúgyis fájdalmasan belekeveredett.” (25)

(54:26) „Szebek Miklós sok tekintetben lassú észjárású volt. Értelmes fiú létére gyakran megbikacsolta magát a felfogása. Amit nem tudott összeegyeztetni elképzeléseivel, azt nem akarta megérteni sehogyan sem. Roppantul tisztelte az igazságot, az emberi méltóságot, a jó modort és mindennekfelett önmagát, s ámbár elkényeztetett és önfejű gyerek volt, szentül hitte, hogy mindenki olyan, mint ő. Vonakodó értelme lassan-lassan mégis kénytelen volt tudomásul venni a tényeket.”

Ez a törölt szövegrész valójában Medve Gábor jellemzése. Ottlik az ósvátozatban

még Szebek Miklósnak nevezi hősét, de a gépiraton már nyoma van a névváltoztatási szándéknak.

(105:32) „Kétségtelenül igaza volt, de ahogyan a sakk-matt ellen sem lehet revolverrel védekezni, anélkül hogy el ne rontanánk a játékot, az igazság gyémánt-acél ágyúját sem lehet bevonzolni az olyan törekény szerkezetekbe, amilyenek az emberi társadalmak.”

Később, az „Iskola a határon”-ban és a „Budá”-ban mégis elismeri az igazság erőszakos érvényesítésének jogát vagy legalább értelmét, mikor így ír:

„A világ nem ért másból, mint a hangos, elnagyolt, durva jelekből. A látszatokból. Mindaból, aminek határozott formája van. Nagyot kell kiáltani, másképp oda sem figyelnek. Két szóból többet értenek, mint húszból; viszont százszor kell ugyanazt elmondani. Vagy jobb egy erőyes rúgás.” (26)

Ugyanez a gondolat variálódik évtizedekkel később, a posztumusz regény lapjain, több helyen is. „...a elég hangosan üvöltesz, ha elég látványos feltűnést keltesz valamivel, a bajoddal, akkor, mint csöngettyűzésre Pav-

lov meglelelt hasú kutyáiban a gyomornedvek, »kondicionált reflex«-ként jelentkezik az emberiség gyáva csűrhejében a beidegzett képmutatás, és Schulze meg Merényiék vadállati parancsuralmi mechanikusan átvált civilizált arcot mutatni.” (27) Oldalakkal tovább: „Rúg vissza mindig. (...) Semmi nem marad a régiben. Ha agyonvernek, kész, megszabadultál tőlük. Ha csak félholtra, akkor soha nem tudhatják többé, mikor szottyan kedved visszarágni megint, és ezentúl nekik kell szakadatlanul félni, amíg élsz.” (28)

Az Ottlik-életműben járatos olvasók számos ehhez hasonló szöveg-összehasonlítást tehetnének. Mindenesetre a törlések, javítások, betoldások logikájából kiderül, Ottlik mennyire következetesen alapozta

A törlések, javítások, betoldások logikájából kiderül, Ottlik mennyire következetesen logikával alapozta meg írói világképét. S ha következetesek akartunk maradni szöveggondozói elveinkhez, mi sem tehettünk másként, mint hogy követtük az ő módosítási elveit.

meg írói világképét. S ha következetesek akartunk maradni szöveggondozói elveinkhez, mi sem tehattunk másként, mint hogy követtük az ő módosítási elveit.

Ebből következőleg semmit sem kezdtünk a 'Továbbélők' szövegének folytatásával sem. Ottlik ugyanis háromszor is belevágott hősei sorsának további alakításába. A hagyatékban fennmaradt mindhárom szövegváltozat, az író egyiket sem semmisítette meg, mégsem közölhettük még a viszonylag legépebb, nem töredékes verziót sem, mert a két gépelt oldalnyi szöveg, Ottlik számozása szerint a 90. és 91. oldal, egy mondat közepén hirtelen félbeszakad. Pedig a folytatás témája igen érdekes: Danjáni – Ottlik alakmása – itt jelenti be a nyilvánosság előtt, hogy ő egyáltalán nem lesz katona. Ez a szövegtöredék legföljebb egy majdani kritikai kiadás része lehet.

A 20. századi magyar prózaírók munkái nemigen látnak napvilágot jól szerkesztett kritikai kiadásokban. Talán csak *Babits* prózája kivétel. Ám ha valaki vagy valami, akkor Ottlik Géza egymáshoz szorosan kapcsolódó 'Továbbélők' és 'Iskola a határon' című munkái megérdemelnék nem is a kritikai, hanem a szöveget fejlődő változásában közzététel, úgynevezett genetikus kiadást, amely a kritikai kiadás egy újabb, fejlettebb formája. Akkor lenne mód szövegösszehasonlításokat végezni, az írói mű fejlődésének egyes stációit összefüggéseiben tanulmányozni, s akkor talán az 'Iskola a határon' ottlik szerzőségét megkérdőjelezők is belenyugodhatnának a változathatatlanba, hogy a modern magyar próza tőkesúlyát képező művet igenis ez az ember írta, nem pedig barátja, Örley István, vagy bárki más. Ez azonban, ami a genetikus vagy legalább kritikai kiadást illeti, egyelőre álom. Addig még lehet csacskaságokat gügyögni.

Hogyan is írta Ottlik?

„Ideje van a gügyögésnek. Ideje van a visszazugdosásnak.”(29)

Jegyzet

- (1) A két lektori vélemény olvasható: *Ottlik-mozaik*. Közzétette: G. Merva Mária. Holmi, 1995. október.
(2) Erről bővebben Ottlik Géza (1980): A Nyugatról.

- In: *Próza*. Magvető, 223–224. oldalakon lehet olvasni.
(3) Például: *Irodalmi kvartett*. (Angyalosi Gergely – Bán Zoltán András – Beck András – Radnóti Sándor) Beszélő, 1996. augusztus.
(4) Lásd Kukorelly Endre (1993): *Könnnyű elakadni*. *Magyar Narancs*, július 15., valamint uő (1994): *Örley-émlékmisor*. Duna Televízió, január 12. és Mohai V. Lajos (1999): *Kétkezes regény? HVG*, március 6.
(5) *Mo-gó Világ*, 1982. május.
(6) *Európa Kiadó*, 1993. 365.
(7) Buda. Néhány regénykezdet. *Hid* (Újvidék), 1979. november. Buda. Alcímek egy megkezdett regényből. *Jelenkor*, 1984. december. Colaltóval civilben. Új szeptember és régi. *Jelenkor*, 1992. november. Medve nagytársa. *Holmi*, 1992. december. Új október, 26. Egy békebeli temetés. *Kortárs*, 1992. december. Hazamenni. 2000, 1993. január.
(8) Lásd Margócsy István és Török András Margináliai. 2000, 1993. szeptember.
(9) A Buda fogadtatásának viszonylag részletes összefoglalását adja Kelecsényi László (szerk.): *Az elbeszélés nehézségei*. Ottlik-olvasókönyv. Holnap, 2001. 260–335.
(10) Ács Margit (1994): Budapest pompeji katonája. *Kortárs*, május, 90.
(11) Szűcs Kinga (1994): Ottlik Géza Buda című regényének kéziratáról és szövegközléséről. *Irodalomismeret*, szeptember, 37–40. és Körösi Imre (1997): Ottlik 'Budá'-jának szövege. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4. 343–346.
(12) Ács Margit: 1. m. 89.
(13) Lásd 4-es jegyzet.
(14) Ugyancsak lásd 4-es jegyzet.
(15) Mohai V. Lajos (1993): Húsz év az olvasásra. *Jelenkor*, december, 1079.
(16) *Holmi*, 1999. április-július (4 folytatásban), majd *Jelenkor Kiadó*, 1999. 153.
(17) Szabolcs Imre (1999): *Az ő Iskola*. *Magyar Nemzet*, november 25.
(18) Mészáros Sándor (2000): Egy másik regény? *Élet és Irodalom*, január 7.
(19) N. Pál József (2000): „...védeni egy kis várat...” *Kortárs*, február, 101–109.
(20) Olasz Sándor (2001): A 'Továbbélők'-től a 'Budá'-ig. *Irodalomtörténet*, 1. 115–126.
(21) Németh Gábor (2001): Elefes. *Jelenkor*, március, 346.
(22) Vö. Szerb Antal (1962): *A világirodalom története*. Magvető, 459.
(23) Lásd 1-es jegyzet.
(24) A *Továbbélők* kézírata az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában Lengyel Péter döntése értelmében szabadon kutatható.
(25) Ottlik Géza (1959): *Iskola a határon*. Magvető, 278.
(26) I. m. 300.
(27) Ottlik Géza: *Buda*. Id. kiad. 42.
(28) I. m. 140.
(29) I. m. 144.